

Aytən Əkbərova

ORFOQRAFIYA TƏLİMİNİN TƏDRİSİ METODİKASI

Orfoqrafiya – yazılı nitqin normalarıdır. Bu normaların konkret dil vahidlərinə görə qanunlaşdırılmış müxtəlif təzahürləri isə orfoqrafiyanın qaydalarını təşkil edir. Buna görə də ümumiləşdirilmiş halda orfoqrafiyaya belə tərif vermək olar: - Orfoqrafiya yazılı nitqdə dil vahidlərinin yazılışının tənzimedicisi qaydalar sistemidir. Yazılı nitqin formaları və onun müxtəlif təzahürləri sayılan qaydalar isə müəyyən prinsiplər əsasında müəyyənəndirilir. Bu prinsiplər dilin daxili inkişaf qanunları ilə nə qədər dürtüst və dəqiq uzlaşdırılmış olsa, bunlara əsasən verilmiş hər orfoqrafik qayda da ağlabatan bir qanun kimi asanlıqla dərk edilə bilər və tez də öyrənilir. Əslində orfoqrafiya cəmiyyətin ifadəsi üçün düzəldilmiş əməli məqsədli qaydalar halında asan və sadə olmalıdır. Orfoqrafiya qaydaları hamının məcburi surətdə riayət etməli olduğu qaydalardır. Buna görə də bu qaydaları elə düzəltmək lazımdır ki, işlədənlər könülsüz, şüursuz, məcburiyyət hissi ilə yox, könüllü məcburiyyət hissi duyaraq işləmiş olsunlar. Orfoqrafiya qaydaları dilin gözəlliyini, incəliyini, səlisliyini və ahəngdarlığını nəinki muhəvizə etmək, hətta bu xüsusiyyətləri inkişaf etdirmək, artırmaq və genişləndirmək istiqamətində qurulmuş olmalıdır.

Orfoqrafiyanın tarixinə müxtəsər nəzər salsaq, görərik ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz bu və ya digər cəhət ya heç nəzərə alınmamış, ya da bir cəhətdə daha çox meyl göstərilmiş, digər cəhətə isə çox az yer verilmişdir. Orfoqrafiyanın əsl məqsədi xalqın, millətin üzləri arasında yazılı anlaşmanı, yazı vasitəsilə fikrin dürtüst, dəqiq ifadəsini təmin etməkdir. Orfoqrafiyanın ictimai mahiyyəti məhz bununla bağlıdır və buna görə də orfoqrafiya qaydaları ictimai qanunlar kimi hamı üçün məcburidir. Bu qaydaları pozmağa heç kəsin ixtiyarı yoxdur və heç kəsin özbaşına orfoqrafik qaydaları dəyişib başqa qaydalarla əvəz edə bilməz. Orfoqrafiya ümumxalq dilinin, vahid milli dilin, xüsusən bizim dövrümüzdə - bizim ölkəmizdə milli formalı mədəniyyətimizin ən vacib vasitələrindən biri sayılan yazılı nitqin qanunlaşmış normalarıdır. Vahid tələblərə cavab verən yazı olmadan müxtəlif yerlərdə müxtəlif cür səslənən adi danışıq nitqinin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi sayılan yazılı nitqə çevirmək olmaz. Orfoqrafiya yazılı ədəbi dildə hamı tərəfindən qəbul edilmiş söz və onun qrammatik normalarının (morfemlərin) vahid və sabit yazılış qaydalarının sistemidir. Orfoqrafiya təlimi ədəbi tələffüzlə, ofoepik normalarla qarşılıqlı əlaqədə getməlidir. Orfoqrafiya təlimi üzrə hər bir məşğələ şifahi və yazılı nitqi inkişafı ilə qrammatikanın tədrisi ilə vəhdətdə aparılmalıdır. Orfoqrafik savadlılıq isə öz növbəsində qrammatikanın öyrənilməsini sürətləndirir, şagirdlərin nitqinin inkişafına qüvvətli təsir göstərir. Ona görə də bu sahədə işi düşünülmüş sistemlə təşkil etmək lazımdır. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası üç prinsipə istinad edir: fonetik, morfoloji, tarixi - ənənəvi.

Fonetik prinsipə görə - sözlərin bir qismi tələffüz edildiyi və eşidildiyi kimi yazılır; məsələn, ana, ata, adam, kitab, çəmən və s. Əgər biz bütün sözləri deyildiyi kimi yazmağa çalışsaq dialekt və şivələrin təsiri ilə böyük bir hərcmərclik alınar. Buda ədəbi dilimizə böyük zərbə olar.

Morfoloji prinsip – müxtəlif şəkildə deyilən morfemlərin vahid formada yazılışını tənzim edir. Bu prinsipə görə sözlərin və ya şəkilçilərin qrammatik tərkibi yazıda eynilə əks olunur: Məsələn, soyuq sözü ayrı – ayrı şivələrdə so: ğ souq, sovux, savux, söyux şəklində yazılır. Yaxud cəm şəkilçisi dialektlərdə - dar, - dər, - zar, - nər, - nar, - rar,

- rər şəklində yazılır.

Tarixi - ənənəvi prinsip – fonetik və morfoloji prinsiplərin öhdəsindən gələ bilmədiyi hallarda tətbiq edilir. Dilimizdə tələffüz olunduğu kimi yazılmayan elə sözlər var ki, onlar həm də heç bir qrammatik qaydaya tabe olmur. Belə sözlər tələffüzündən asılı olmayaraq yazıda bir ənənə kimi öz köhnə formasını saxlayır : məsələn, dövlət sözünün nə üçün belə yazılmasını əsaslandırmaq mümkün deyil. Dialektlərdə dölət, döylət, dolət, dəvlət şəklindən işlənən bu söz ədəbi tələffüz həm dövlət, həm də devlet şəklində işlənir. Bu sözlər bir müddət elə devlet şəklində də yazılmışdır.

Orfoqrafiya təliminə təsir göstərən amillər 5 cür qruplaşdırılır:

1) görmə; 2) eşitmə; 3) nitq hərəkəti təhlil; 4) əl - hərəkəti proses; 5) təfəkkür fəaliyyəti.

Orfoqrafiyanın mənimsənilməsində görmə qavrayışının rolu şübhəsiz böyükdür.

Yazılış çətin sözlər üzərində işin düzgün təşkili orfoqrafiya təliminin mühüm şərtlərindəndir. Əgər şagird nitqinin, ümumi inkişafının səviyyəsi, məktəbə gəlməsi, şəhərdə və ya kənddə yaşaması, nitqinə hazır dialektin təsir göstərməsi, intellektual hazırlığı, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınarsa, bizim çətin hesab etdiyimiz bəzi sözlərin bir çoxları üçün çətinlik törətməsi, əksinə asan saydığımız bəzi sözlərin isə onlar üçün çətin olması aşkara çıxar – “ Çətin söz” deyəndə çox vaxt yalnız ədəbi tələffüz normalarına – orfoepik normalara uyğun yazmağın mümkün olmadığı hallar (teatr, vaqon, bulud, dovşan, igid, pomidor, rəng, bitki, lampa, metr, neft, səhv, ünvan) məhdudlaşdırmaq olmaz. Bəzən yazılışını çətin hesab etdiyimiz sözlərin tələffüz ilə yazılış arasında fərq olur. Bu fərqi şagirdlər özləri yaradırlar. Vərəq, palto, karandaş və s. kimi yazılması buna misal ola bilər. Məktəb təcrübəsində yazılış çətin sözlərin qruplaşdırılması imkanları əsasən belədir:

- 1) Proqramdakı ardıcılıqla üç –üç, dörd – dörd qruplaşdırmaq;
- 2) Qrammatik mövzular üzrə (qoşasamitli sözlər, isim, say və s.) qruplaşdırmaq;
- 3) Semantik məna qrupu üzrə (meyvələr, ev heyvanlar və s.) qruplaşdırmaq;
- 4) Bir – birinə əks olan orfoqramlarına görə (igid – söyüd, əgər - əyri, məgər – ləyək və s.) qruplaşdırmaq
- 5) Qrafik cəhətdən bənzərliyinə (dörd, kənd, bənd, süd və s.) qruplaşdırmaq

Yazılış çətin sözlər üzrə iş müəyyən sistemlə təşkil olunmalıdır. Yazılış çətin sözlərin mənimsənilməsi çalışmaların rəngarəngliyindən də asılıdır. Bu məqsədlə müxtəlif çalışmalar məsləhət götürülür.

Orfoqrafik qaydaların hamı tərəfindən qəbul edilmiş və qanunlaşdırılmış qaydalar olduğunu nəzərə alaraq ona hər yerdə, hamı tərəfindən məcburən əməl edilməsini vacibdir. Bunun üçün hamının riayət etdiyi vahid rejim yaradılmalıdır. Şagirdlərin sinifdə, sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərdə yerinə yetirdikləri yazılı təlim tapşırıqları və müstəqil yazılı işlər – məktəb, qəbz, hər hansı qeydlər və s. müəllimin ciddi nəzarəti altında yerinə yetirilməlidir. Orfoqrafiya təliminin elmi əsaslar üzrə və sistemli aparılması üçün aşağıdakı tələblərə əməl olunması zəruridir:

a) Şüurluluq – şüurluluq ayrı –ayrı orfoqramların mənalarının və onların orfoqrafiya sistemində yerinin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsini tələb edir. Şagird bilməlidir ki, *çörəyə* sözü ismin yönlük halındadır. Bu söz bəzən onları çaşdırır. Şagirdlər təhlil edərkən tələsər, yönlük hal şəkilçisinin – y samiti ilə əvəz olunur. Həmin sözdə hal şəkilçisi isə - ə - dir. Ona yönlük halın şəkilçiləri ilə (a, ya, yə) əvəz etmək olmaz.

b) Tədrislik və ardıcılıq – Qrammatik – orfoqrafik qaydalar tədrisən öyrədilməlidir. Müəllim hər bir məşğələ üçün mətn hazırlayarkən tərkibində şagirdlərin möhkəm öyrəndikləri və yeni keçilmiş orfoqramların olmasına fikir verməlidir.

c) Çalışmaların rəngarəngliyi. Orfoqrafiya təlimi müxtəlif növ çalışmaların köməyi ilə təşkil olunur. Tələffüzü yazılışından fərqlənən sözləri, əsasən, orfoqramların oxşarlığına görə qruplaşdırıb, “Belə deyilir”, “Belə yazılır” başlıqları altında təqdim edən çalışmalar kimi vermək lazım gəlir.

Elə hallar var ki, müqayisədən istifadə olunmalıdır: - da, - də yerlik hal şəkilçilərinin eyni formalı bağlayıcılarla qarşıda hallarda kontekst daxilində müqayisə faydalı olur.

ç) Yazılı orfoqrafik çalışmaların şifahi çalışmalara əsaslanması. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin şifahi nitqdəki nöqsanlar çox vaxt eynilə yazıya köçürülür. Ona görə də yazı təliminin ilk dövrlərindən yazılı və şifahi nitq arasındakı qarşılıqlı münasibət uşaqlara başa salınmalıdır. Orfoqrafik cəhətdən düzgün yazmaq üçün sözləri düzgün tələffüz etməyi öyrətmək lazımdır.

Orfoqrafik çalışmalar xarakterinə görə müxtəlif olur. N.S.Rojdestvenski onun üç qrupunu göstərir:

1) Şagirdlərin dərketmə xarakterinə görə;

2) Yerinə yetirilərkən iştirak edən analizatorların xarakterinə görə;

3) Dərsin məqsədinə görə.

Orfoqrafiya təlimi dövründə müxtəlif təfəkkür fəaliyyətinə istinad edən çalışmalardan istifadə olunur. Yazılı çalışmaların əksəriyyəti dil dərsinin bir hissəsində tək - tək hallarda bütöv dərs ərzində yerinə yetirilməlidir.

Orfoqrafik təhlil şagirdlərə orfoqrafik və qrammatik hadisələrin arasındakı münasibəti başa düşmək, orfoqrafik çətinlikləri görə bilmək, onları dərək etmək vərdişi aşılayır. Orfoepik təhlil öz xarakterinə görə fonetik və qrammatik təhlilə əlaqədardır. Bununla belə eyniləşdirmək olmaz. Orfoqrafik təhlil zamanı hər bir sözdə izaha ehtiyac olan bir neçə orfoqram tapmaq tapmaq mümkündür: məsələn, bulud sözünün yazılışında belə orfoqram birdir. Şagirdlər – d samitini - t ilə əvəz edirlər, kərtən sözündə iki orfoqram çətinlikdir. (- k samiti q, - t samiti isə - d ilə əvəz edilir). Sürəyya sözünün təhlil edərkən şagirdlərin diqqətini ü, ə qoşa y və a hərflərinin yazılışına yönəltməlidir. Belə olarsa, şagirdlər həmin sözü Sürəyya, Sürəyə, Sürəy, Surayya, Suraya, Surayə şəklində yazmasalar orfoqrafik təhlil yazılı və şifahi olur.

Şagirdlərin yazılarında səhvlər aşkar çıxartmaq, onların xarakterini, başvermə səbəblərini müəyyənləşdirib qruplaşdırmaq və aradan qaldırmaq son dərəcə vacibdir. Ənənəvi təlimdə məktəb təcrübəsinə nəzər saldıqda yazı işlərinin təşkili sahəsində yol verilən nöqsanları belə qruplaşdırmaq olar:

1) Əsasən yoxlama yazılar təhlil edilir, öyrədici yazılarda buna o qədər də əhəmiyyət verilmir; 2) Yazı işlərinin təşkili və təhlili bəzən gecikdirilir, nəticədə şagirdlərin yazı haqqında təsəvvürləri köhnəlir, marağı azalır; 3) Təhlil müxtəlif rəngli karandaşlarla və səliqəsiz aparılır; 4) Yazı işləri diqqətsiz yoxlanılır; 5) Səhvlərin çox olduğu yazı işləri bəzən təshih olunmur; 6) Yazı işlərində buraxılan səhvlərin hesabı aparılmır; 7) Yazı işləri qiymətləndirmək normaları pozulmur; 8) Təhlil məşğələlərində səhvlər üzərində iş aparılmır; 9) Yazı işləri təshih edilib qiymətləndirilərkən kolliqrafik xətlər nəzərə alınmır.

K.D.Uşinski haqlı olaraq yazmışdır: “*Təshihsiz qalan və ya şagirdə izah edilməyən və onların görmədikləri səhvlər düzgün olmayan yazının kök salmasına səbəb olur...*” ! Səhvlərin xarakteri və başvermə səbəbləri müxtəlifdir. Xarakterinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) orfoqrafik səhvlər, b) leksik səhvlər, c) dərğü işarələri səhvləri, ç) üslub səhvləri, d) məzmun səhvləri.

Orfoqrafik səhvlər geniş mənada səhvlərin bütün növlərini əhatə edir. Dar mənada isə qrammatik – orfoqrafik qaydanın pozulması nəticəsində baş verən səhvlərdir.

1) sözlərdə hərflərin buraxılması (şagid, + və s.)

2) hərflər və hecanın artırılması (oktyabr, şagirdlər)

3) sözdə hərflərin yerdəyişməsi (kəməl – kələm və s.)

4) bir hərfin başqası ilə əvəz olunması (qayıq – qarıq, manqal – mandal və s.)

Göründüyü kimi, bu səhvlər, həqiqətən, müəyyən bir qrammatik – orfoqrafik qaydanın pozulmasından irəli gəlir. Belə səhvlər, əsasən, şagirdləri tələsmələri, diqqətsizliyi nəticəsində baş verən mexaniki səhvlərdir.

Çox vaxt şagirdlər sözün səslənməsi ilə onun yazılış arasındakı münasibəti düzgün müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Onların görmə qavrayışı yazdıqları sözü bütöv əhatə edə bilmədiyindən qrafik səhvlərə yol verirlər.

Orfoqrafik səhvlərin aradan qaldırılması üzrə işin təşkilindən əvvəl müəllim şagirdlərin səhvə yol verilmələrinin səbəblərini araşdırmalı, hər bir şagirdlərin hansı çətinlik qarşısında qaldığını, hansı səhvlərin daha davamlı olduğunu və bunlarla əlaqədar gələcəkdə işi hansı istiqamətdə aparmaq lazım gəldiyini müəyyənləşdirməlidir.

Görkəmli psixoloq D. N. Boqoyavlenski doğru olaraq müəyyənləşdirmişdir: Biz , əsasən, yalnız şagirdlərin fikri fəaliyyətinin nəticələri ilə iş görürük. Əgər nəticə səhvdirsə, şagirdlərin həmin nəticələrə necə gəldiklərini bilmədən onu düzəldirik. Onu görə də şagirdə əsaslı kömək göstərə bilmirik. Fikri fəaliyyət prosesi müəllim tərəfindən idarə olunmalıdır.

Səhvlərin xəbərdarlığı iki halda olur: 1) Heç bir qayda ilə yoxlanılması mümkün olmayan sözlərin yazılışında: ekskursiya, nəhayət, təcəüb, ümid, əgər və s. 2) Səhvin altından xətt çəkilir və ya orfoqram mötərizəyə alınır, haşiyədə onun yazılışına kömək göstərəcək söz yazılır. Səhvdə seç (gi)ji, ald (u)n, bulu (t), haşiyədə içki, qaldım, palıd və s. 3) Səhvin altından xətt çəkilir və ya orfoqram mötərizə alınır, üstündə və ya haşiyədə həmin formanın yazılışına kömək edəcək sual yazılır: əl (ivüz), kino (va) haşiyədə nəyvtüz? Haraya? və s. Səhvlər üzərində işə həsr olunmuş məşğələnin keçirilməsi zamanı aşağıdakılardan nəzərə almaq lazımdır: yazı işinin nəticələrinin elan edilməsi; müəllimin rəhbərliyi altından səhvlərin düzəldilməsi; səhvlərin şagirdlər tərəfindən müstəqil düzəldilməsi.

Bu gün bir çoxlarının yazı zamanı çoxlu səhvlər etdiyi barədə şikayətləri tez-tez eşidirik. Hətta orta məktəblərdə və qəbul imtahanlarında esse yazmaq tələbinin meydana çıxması yazı zamanı çoxlu səhvlər buraxılmasının qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Məgər uzun illər orta məktəblərdə imla, ifadə və inşa yazan şagirdlərin yazılarında orfoqrafik səhvlər olmurdumu? Yaxud esse yazmaqla bu məsələni köklü şəkildə həll etmək mümkündürmü? Bu sualların cavabı da yenə orfoqrafiya qaydalarına gedib çıxır. Yazı zamanı buraxılan səhvlərin köklü şəkildə aradan qaldırılması üçün ən mühüm yol tələffüzlə yazı arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması, yaxud da bu fərqlərin minimuma endirilməsidir. Həmçinin, bu yol mərhələli orfoqrafiya islahatına aparar yoldur.

“ Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)” nda Azərbaycan dili təliminin məqsədi ümumi nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir. Yazı, dil qaydaları məzmun xəttində məhz

orfoqrafik qaydalara əməl olunması və orfoqrafiya, üzrə zəruri vərdişlərin aşılınması, şagirdlərin qazandıqları bu vərdişlər oxu və yazı qabiliyyətlərinin, rəhbərli nitq inkişafının, kommunikativ mədəniyyətinin formalaşmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1.A.Abdullayev .Azərbaycan dilinin tədrisinə dair.Azərbayc.Bakı.1958

2.H.Balyev, A.Balyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası.Bakı.2014

3.Azərbaycan Respublikasının Ümumi təhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə təhsil proqramı(kurikulumu)(I-XI siniflər).Bakı.2013

4.Y.Kərimov.Ana dilinin tədrisi metodikası.Bakı.2005

Açar sözlər: Orfoqrafiya, yazılı nitq, təlimin tədrisi metodikası

Key words: Spelling, written speech, methods of teaching

Ключевые слова: Орфография, письменная речь, методика преподавания

Xülasə

Orfoqrafiya təliminin tədrisi metodikası

Orfoqrafiya – yazılı nitq normalıdır. Orfoqrafiya yazılı nitqdə dil vahidlərinin yazılışının tənzimedicisi qaydalar sistemidir. Yazılı nitqin normaları və onun müxtəlif təzahürləri sayılan qaydalar isə müəyyən prinsiplər əsasında müəyyənləşdirilir. Orfoqrafiya qaydaları hamının məcburi surətdə riayət etməli olduğu qaydalardır.

Резюме

Методика обучения орфографии

Орфография является нормой письменной речи. Орфография система регулирования языковых единиц в речи письменной форме. Нормы письменной речи, и правила его различных проявлений, определяются на основе определенных принципов. Правила правописания - это правила, которые все должны соблюдать.

Summary

Teaching methods of spelling

Spelling is the norm of written speech. Spelling is the linguistic unit of written speech, regulatory system in spelling rules. Norms of written speech, rules and its various manifestations are determined on the basis of certain principles. The spelling rules are the rules that all must comply with.

Rəyçi: dos. S.Abbasova